

## چیستی روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان\*

محمد کاویانی آرانی\*\*

### چکیده

در اسلامی سازی علوم انسانی، رویکردهای مختلفی وجود دارد. یک رویکرد این است که برای اسلامی شدن این علوم، باید مسئله‌گزینی از جامعه خودی و حل مسئله با رویکرد اسلامی را به‌عنوان دو راهبرد کلان تلقی کنیم تا از این رهگذر، به تدریج طی تلاش‌های مختلف، این علوم رنگ و بوی اسلامی بگیرند. هدف این پژوهش، عبارت است از «ارائه تصویری کلی از روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان»، به‌گونه‌ای که ناظر به مسائل جامعه خودی باشد؛ پرسش این پژوهش این است که «ویژگی‌های روان‌شناسی اجتماعی، به‌عنوان زیرمجموعه روان‌شناسی قرآن بنیان، چیست؟» روش این پژوهش، کتابخانه‌ای و بررسی تطبیقی بین ارکان «روان‌شناسی اجتماعی معاصر» و «روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان» است؛ ارکان شامل موضوع، اهداف، مبانی، پیش‌فرض‌ها، مسائل، روش‌ها، مفاهیم اساسی و کاربردهای روان‌شناسی اجتماعی است؛ دستاوردهای پژوهش عبارت‌اند از این که روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان: ۱. یک سیستم فرعی از «مکتب روان‌شناسی قرآن بنیان» است؛ ۲. تعریف متفاوتی ندارد، ولی باید در بافت فرهنگی جامعه قرآنی اجرا و عملیاتی شود؛ ۳. هدف کاربردی‌اش، عبارت است از ایفای نقش در جامعه‌سازی اسلامی؛ البته روان‌شناسی اسلامی، به تنهایی نمی‌تواند جامعه اسلامی بسازد، بلکه باید در حدّ خودش، تأثیرگذار باشد و ایفای نقش کند؛ ۴. علاوه بر روش‌های جاری، از روش‌های ویژه‌ای نیز استفاده می‌کند؛ ۵. موضوعات و مسائلیش گسترده‌تر است؛ ۶. اولویت‌های آموزشی و پژوهشی مورد نظر، پیشنهاد شده است.

واژگان کلیدی: روان‌شناسی قرآن بنیان، علوم انسانی قرآن بنیان، روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان، مهندسی معکوس، سیستم جامع مفهومی اسلام، جامعه سازی اسلامی.

\*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۲۳ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۲/۰۷.

\*\*دانشیار روانشناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: m\_kavyani@rihu.ac.ir

## مقدمه

یکی از مسائل مهم در فضای علمی کشور ما، عبارت است از اسلامی سازی علوم انسانی؛ در این خصوص، در دهه های گذشته، تلاش هایی انجام شده است؛ اما از آنجاکه این تلاش ها، به نتیجه کاربردی منتهی نشده و مسائل انسانی جامعه ما را حل نکرده است، می توان با صراحت، از «عدم موفقیت» یا «کم توفیقی» آن تلاش ها سخن گفت؛ رویکرد کلان این پژوهش و این نگارنده، بر این است که باید «راهبرد کلان» ما در علوم انسانی و اسلامی سازی آن علوم عبارت باشد از «ایفای نقش این علوم در جامعه اسلامی و جامعه سازی اسلامی»؛ این راهبرد، به جای این که ما را در متون متعارف علوم انسانی شکل گرفته در فرهنگ های غیر اسلامی غرق کند و سالیان سال، با آن مفاهیم سرگرم باشیم، ما را به سوی مسائلی بالفعل و ضروری جامعه خودی، سوق می دهد و البته در این مسیر از یافته ها و ادبیات متراکم، هرکدام از علوم انسانی معاصر نیز استفاده خواهد شد؛ ولی جهت گیری اولیه، عبارت است از «حل مسئله ای از مسائل جامعه خودی». در این صورت، هرکدام از این علوم، به تدریج و طی چند سال، با جامعه اسلامی و مسائل آن عجین شده و نتایج به دست آمده مربوط به این جامعه می شود؛<sup>[۱]</sup> روان شناسی نیز یکی از علوم انسانی است که باید همین مسیر را طی کند؛ روان شناسی معاصر در چارچوب اثبات گرایی (Positivism) و تجربه گرایی (empiricism) و کارکردگرایی (pragmatism) شکل گرفته است و به صورت نوشته و نانوشته، هشیار و ناهشیار، از مبانی انسان شناختی، معرفت شناختی، هستی شناختی، ارزش شناختی و روش شناختی غربی متأثر شده است.

## پیشینه

در باب «روان شناسی اجتماعی قرآن بنیان» مطالعات زیادی انجام نشده است، آثار معدودی وجود دارد که اگرچه قرآن بنیان نیستند، ولی می توان آنها را پیشینه این پژوهش محسوب کرد؛ به عنوان مثال: ۱. کتاب «روان شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی»، تألیف سالاری فر و همکاران، تعدادی از مفاهیم روان شناسی اجتماعی معاصر را با رویکرد اسلامی مورد مطالعه قرار داده است؛ ولی این پژوهش، از نوع «قرآن بنیان» نیست؛ این گونه

نیست که تمام ارکان روان‌شناسی اجتماعی را مبتنی بر آموزه‌های قرآنی، بنا کرده باشد. ۲. مقاله «چالش قهر و مهر»، تألیف کاویانی، به دو موضوع از روان‌شناسی اجتماعی، یعنی پرخاشگری و حمایت اجتماعی، پرداخته و آنها را از نگاه آیات و روایات نیز بررسی کرده است؛ این مقاله نیز ویژگی‌های روان‌شناسی قرآن بنیان را ندارد، بلکه از نوع ترمیم و اصلاح محسوب می‌شود؛ ۳. در کتاب «روان‌شناسی در قرآن، آموزه‌ها و مفاهیم» که توسط کاویانی تألیف شده است، دو فصل از آن مربوط به روان‌شناسی اجتماعی است که این دو فصل را می‌توان قرآن بنیان تلقی کرد؛ ولی بحث‌های اندکی از روان‌شناسی اجتماعی را مورد بررسی قرار داده است؛ ۴. مقاله‌ای با عنوان «نقشه راهی برای شکل‌دهی به روان‌شناسی قرآن بنیان، مطالعه موردی: روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان»، توسط عبدلی و کاویانی به «دومین همایش علوم انسانی قرآن بنیان» ارائه شده و در مجموعه مقالات آن همایش منتشر شده است؛ ۵. طی دو نیم سال آموزشی، در دو نوبت، دو واحد درسی، تحت عنوان «روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان»، با رویکرد جامعه‌سازی اسلامی» توسط این نگارنده در مقطع دکتری تدریس شده و طرح درسی فراهم شده است. در کشورهای عربی و غربی نیز روان‌شناسی اجتماعی، با رویکرد نگارنده، مورد مطالعه قرار نگرفته است.

### تعریف روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان

گوردون آلپورت «روان‌شناسی اجتماعی» را چنین تعریف می‌کند: رشته‌ای که سعی دارد دریابد و توضیح دهد که چگونه افکار، احساس‌ها یا رفتار افراد به وسیله حضور واقعی یا ضمنی یا تلویحی دیگران تحت تأثیر قرار می‌گیرد (ربر، فرهنگ روان‌شناسی، ۱۳۹۰: ۸۸۶).

اتو کلاین برگ (۱۹۴۵) «روان‌شناسی اجتماعی» را علم مطالعه رفتار فرد در وضع گروهی تعریف کرده است. به عبارت دیگر روان‌شناسی اجتماعی، اثرات حضور دیگران را بر فرد، یا رفتار فرد را تحت تأثیر گروه، مورد بررسی قرار می‌دهد. یعنی این‌که فرد وقتی داخل گروه قرار می‌گیرد چه تغییراتی در رفتارهای او در مقایسه با حالت تنها بودن وی مشاهده می‌شود (ر.ک: کلاینبرگ، روان‌شناسی اجتماعی، ۱۳۸۶).

«روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان»، شاخه‌ای معرفتی است که به مطالعه تأثیر و تأثر رفتار فرد مسلمان در جامعه انسانی در ارتباط با دیگران و نقش آنها در حرکت فرد به سمت رشد و تعالی و قرب الهی یا خلاف آن می‌پردازد. همان‌طور که قبلاً اشاره شد، یکی از ویژگی‌های این است که مبتنی بر ارزش‌ها، هنجارها، و رفتارهای اجتماعی قرآنی خواهد بود. شناسایی ارزش‌ها، هنجارها و بعضی از رفتارهای اجتماعی قرآنی از طریق تفسیر استنتاجی انجام می‌شود؛ برای شناسایی رفتارها و وظایف قرآنی نیز روش استنتاجی و مهندسی معکوس به کار گرفته می‌شود؛ استکشاف قواعد روان‌شناسی اجتماعی قرآنی را از طریق پیمایش تاریخی قصص قرآن پی می‌گیریم؛ در کنار این روش‌های ویژه و پس از انجام مطالعات مفهومی و نظری قرآنی، آنگاه نوبت به وارد کردن آن مفاهیم به میدان و مطالعه آنها در موقعیت‌های عینی فرا می‌رسد؛ در این مرحله، از تمام روش‌های مورد استفاده در روان‌شناسی اجتماعی معاصر، از جمله پژوهش‌های تجربی، نیمه تجربی، میدانی، روان‌سنجی و ... استفاده خواهیم کرد.

### روش این پژوهش

این پژوهش، به صوت کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا صورت گرفته است؛ یعنی گردآوری داده‌ها، از طریق مطالعه متون قرآنی و متون روان‌شناختی و بررسی تطبیقی آنها در باب ارکان روان‌شناسی اجتماعی و مفاهیم و مسائل آن انجام شده است. این نوع مطالعه قرآن، از نوع تفسیر استکشافی یا استنتاجی است؟<sup>[۲]</sup>

از آنجاکه ورود به روان‌شناسی قرآن‌بنیان (و تمام علوم انسانی قرآن‌بنیان)، مبتنی بر روش‌شناسی پژوهش‌های قرآنی است، نخست به‌عنوان یک بحث استطرادی، اشاره می‌کنیم که روش‌های تفسیر قرآن به لحاظ «منبع تفسیر» (به قرآن به قرآن، قرآن به روایات و قرآن به عقل و اجتهاد)، به لحاظ جهت‌گیری محتوایی (به فقهی، ادبی، تربیتی، کلامی، فلسفی، عرفانی، علمی - تجربی، اجتماعی، سیاسی، روان‌شناختی، و...) و به لحاظ «شکل تفسیر» (به علمی - تجربی،<sup>[۳]</sup> ترتیبی، ساختاری و موضوعی) تقسیم می‌شوند؛ اگرچه در مباحث دیگر، در جای‌جای روان‌شناسی قرآن‌بنیان (و دیگر علوم انسانی قرآن‌بنیان)، با انواع این تقسیمات

سروکار خواهیم داشت؛ اما آنچه در این پژوهش مورد توجه است، بیشتر از نوع تفسیر موضوعی است؛ و تفسیر موضوعی نیز خودش به انواع مختلفی (روش تحلیل تم، روش تحلیل محتوا، روش اجتهادی، روش پیمایش تاریخی و روش تشکیل شبکه معنایی) تقسیم می‌شود. لازمه جامعیت و ابدیت قرآن کریم این است که بتوان دستورالعمل زندگی بشر تا روز رستاخیز را از آن استخراج کرد؛ یکی از روش‌های استخراج معارف قرآنی، استنطاق است. استنطاق قرآن، یعنی حضور جدی قرآن در حل مشکلات و ایفای نقش در زندگی. اگر قرآن به تناسب مشکلات و پرسش‌های هر عصر و هر نسل، سخنی نداشته باشد، کتاب هدایت ابدی نخواهد بود. حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «أَزْسَلَهُ عَلَى حِينِ فِتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ وَ طُولِ هَجْعَةٍ مِنَ الْأُمَمِ وَ انْتِقَاضِ مِنَ الْمُبْرَمِ فَجَاءَهُمْ بِتَضْدِيقِ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ النُّورِ الْمُتَشَدِّي بِهِ ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطَقُوهُ» (شریف رضی، نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸). این اصطلاح در ابتدا، توسط سید محمدباقر صدر به کار برده شد. بر اساس نظر ایشان مراد از استنطاق قرآن، تفسیر موضوعی قرآن است. فرایند استنطاق، گفتگو با قرآن و پاسخ‌یابی از آن است؛ چنین کاری، اختصاص به معصوم علیه السلام ندارد، بلکه وظیفه همه دانشمندان مسلمان است (ر.ک: صفره و دیگران، استنطاق قرآن، ۱۳۸۹). در این روش، مفسر، کار خود را از نص آغاز نمی‌کند؛ بلکه از واقعیات زندگی شروع می‌کند؛ نظر خود را بر موضوعی از موضوعات زندگی متمرکز می‌کند؛ آنگاه به نص قرآن رو می‌آورد و در نقش پرسشگری با تعقل و تدبّر گفت‌وگویی را با نص قرآن آغاز می‌کند. علامه طباطبایی می‌فرماید: تفسیر قرآن به قرآن همان روش منحصر به فردی است که در استنطاق قرآن کریم، چشم‌پوشی از آن روا نیست (ر.ک: طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۷). همان‌طور که در نمودار مورد اشاره قرار گرفت، روش تفسیر استنطاقی، خودش به روش‌های جزئی‌تری تقسیم می‌شود که در روان‌شناسی قرآن‌بنیان، با آنها سروکار خواهیم داشت.

۳۹ در مباحث روش تحقیق در علوم انسانی معاصر، روش‌های متعددی مثل، «روش تحلیل محتوا»، «روش تحلیل تم»، «روش پیمایش تاریخی»، «روش شبکه معنایی» و همین‌طور «روش استنباطی - اجتهادی» ذیل «روش‌های کیفی» قرار می‌گیرند؛ این‌ها اگر در فضای تفسیر قرآن و در متون قرآن بکار گرفته شوند، به لحاظ شکلی از اقسام تفسیر موضوعی و از نوع

استنتاجی محسوب می‌شوند، چون ویژگی‌های تفسیر استنتاجی را دارند و با موضوعاتی مشخص و در هر موضوع، با پرسش‌هایی مشخص به محضر قرآن می‌روند و پاسخ آن پرسش‌ها را از محضر قرآن طلب می‌کنند؛ این روش‌ها، به لحاظ اعتبار و روانی، در کتاب‌های روش پژوهش‌های کیفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. ما در علوم انسانی قرآن‌بنیان، از جمله، روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان، از این روش‌ها سود خواهیم جست.

### نقش روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان در حل مشکلات جامعه

هدف از تولید علوم انسانی قرآن‌بنیان این است که جایگزین علوم انسانی موجود گردد. زمانی می‌توان در این هدف توفیق یافت که علوم انسانی قرآن‌بنیانی که تولید می‌شود، کارایی علوم انسانی موجود را داشته باشد؛ یعنی بتواند مشکلات جامعه را حل کند، در غیر این صورت علوم انسانی قرآن‌بنیان، تنها افتخارش این خواهد بود که در دانشگاه‌ها تدریس شود، ولی همچنان علوم انسانی موجود، محور اداره جامعه خواهند بود. بنابراین هدف نهایی ما در تولید روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان باید حل مشکلات روان‌شناختی - اجتماعی در جامعه اسلامی باشد؛ یعنی از قرآن برای حل معضلات جامعه کمک بگیریم.

روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان در سه سطح به جامعه باری‌رسانی می‌کند:

۱. همچون روان‌شناسی اجتماعی معاصر، به دنبال کمک به حل معضلات رایج بین فردی، ولی با تکیه بر محتوای قرآنی است؛
۲. جامعه مسلمانان را در حیطه روانی - اجتماعی، آسیب‌شناسی و تحلیل کرده و راهکارهایی کاملاً موافق با متن قرآن برای آنها ارائه می‌کند. برای مثال علل شیوع رذایل اخلاقی در جامعه چیست؟ رفتارهای بر خواسته از حسادت تا چه حد قابل کنترل هستند؟ علل پرخاشگری در هنگام رانندگی چیست؟ چگونه می‌توان «پارتنری بازی» را به‌عنوان یک رفتار نابهنجار در جامعه کاهش داد؟...

۳. به دنبال این است که علاوه بر ایجاد سلامت و سازگاری در زندگی انسان‌ها، آنان را از نظر معنوی نیز رشد داده و در مسیر هدف نهایی انسانیت یعنی تعالی، تعبد و تقرب به خداوند حرکت دهد. برای مثال مطالعه ریا، اخلاص و علل و زمینه‌های آنها می‌تواند از وظایف روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان محسوب شود.

## موضوع و مسائل روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان

روان‌شناسان اجتماعی از نقش خدا و معنویت در رفتار اجتماعی، غفلت ورزیده‌اند (جعفری، در قلمرو معرفت، ۱۳۷۸: ۲۲۵). طبق تعریف آلپورت موضوع روان‌شناسی اجتماعی اثر اجتماعی یا نفوذ اجتماعی در رابطه با دیگر انسان‌ها است<sup>[۴]</sup> (بدار و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی، ۱۳۸۰: ۸)؛ موضوع روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان عبارت است از: رفتار انسان در رابطه با دیگران (اعم از انسان‌های دیگر، خدا، حیوانات و محیط پیرامون انسان‌ها) (جعفری، در قلمرو معرفت، ۱۳۷۸: ۲۱۹؛ نجاتی، حدیث و روان‌شناسی، ۱۳۸۷: ۲۹۷-۲۹۸) و نقش آن در هدایت خود و دیگران.

مسائلی که روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان به آنها می‌پردازد، گسترده‌تر از روان‌شناسی اجتماعی موجود است. بخشی از مسائل روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان با روان‌شناسی اجتماعی معاصر مشترک است مثل ادراک اجتماعی، زبان بدن<sup>[۵]</sup> (کاویانی، روان‌شناسی در قرآن، مفاهیم و آموزه، ۱۳۹۳: ۱۷۷)، حالت چهره و شناخت فقیر و غنی از چهره<sup>[۶]</sup> (همان)؛ بعضی از مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی، که می‌توان در باب آنها مطالعه قرآن بنیان انجام داد، عبارت‌اند از نگرش ایمانی (کاویانی، روان‌شناسی در قرآن، مفاهیم و آموزه، ۱۳۹۳: ۱۸۲) که سه بعد شناخت و اعتقاد به همراه حالت انگیزش و تعهد رفتاری دارد. شکل‌دهی نگرش ایمانی، پیش‌داوری (همان، ۱۸۷)، تبعیض قومیتی<sup>[۷]</sup>، تبعیض جنسیتی<sup>[۸]</sup>، جاذبه‌های میان فردی (همان، ۱۹۱) کشش میان زن و مرد<sup>[۹]</sup>، گشاده‌روی و لبخند<sup>[۱۰]</sup> ارتباط میان عشق به جنس مخالف و محبت خداوند (بستانی، اسلام و روان‌شناسی، ۱۳۸۷: ۳۴۴)، پرخاشگری (همان، ۱۹۵) پرخاشگری کلامی و غیرکلامی، نهی از پرخاشگری<sup>[۱۱]</sup> رفتار حمایتی (همان، ۱۹۹) شیوه‌های ایجاد رفتار حمایتی، شیوه‌های شناختی<sup>[۱۲]</sup>، شیوه‌های عاطفی، شیوه‌های رفتاری<sup>[۱۳]</sup> (نجاتی، حدیث و روان‌شناسی، ۱۳۸۷: ۷۸)، حمایت مالی مطلوب<sup>[۱۴]</sup> (حجتی، گامی فراسوی روان‌شناسی اسلامی یا اخلاق و بهداشت روانی در اسلام، ۱۳۶۸: ۳۶۳) نفوذ اجتماعی (همان، ۲۰۲)، هم‌نوایی رفتاری و اعتقادی، عدم تغییر نگرش در هم‌نوایی رفتاری مثل تقیه<sup>[۱۵]</sup> و نفاق، پویایی‌های گروه (همان، ۲۰۷).

همچنین مسائل زیادی در جامعه اسلامی مطرح است که روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان باید در مورد آنها نظریه‌پردازی کرده و راهکارهای عملی برای حل آنها ارائه کند؛ نمونه‌هایی از این موضوعات و مسائل را در مجموعه پیشنهادی آموزشی در انتهای همین پژوهش آورده‌ایم.<sup>[۱۶]</sup>

مفاهیم بسیار متعددی در روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان قابل طرح است و در متون روان‌شناسی اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است که به بعضی از آنها اشاره مختصر شد، اگر هرکدام از آنها را بخواهیم به تفصیل مورد بررسی قرار داده و زیرمجموعه‌های آن را شمارش کنیم، موجب تکدر خاطر خوانندگان خواهد شد؛ به عنوان نمونه، فقط به بحث اسناد و زیر موضوعات آن اشاره‌ای می‌شود (ر.ک. عبدلی و احمدی، سایت سیویلیکا، ۱۳۹۵)؛ مباحث اسناد به صورت زیر قابل طرح و مطالعه قرآنی خواهند بود: سبک اسناد درونی،<sup>[۱۷]</sup> اسناد افعال دیگران به بدخواهی و برتری‌جویی،<sup>[۱۸]</sup> اسناد به نفس و هوای نفس،<sup>[۱۹]</sup> اسناد بیرونی، اسناد بیرونی واقع‌گرا،<sup>[۲۰]</sup> اسناد بیرونی غیرواقع‌گرا،<sup>[۲۱]</sup> اسناد همه امور به خداوند،<sup>[۲۲]</sup> اسناد موفقیت به استحقاق و لیاقت خود،<sup>[۲۳]</sup> پیامد اسناد به خود یا خدا،<sup>[۲۴]</sup> اسناد به ناهمی،<sup>[۲۵]</sup> اسناد به علم،<sup>[۲۶]</sup> اسناد نگون‌بختی به آباء،<sup>[۲۷]</sup> اسناد عاقبت نافرجام به روسا و الگوها و رهبران،<sup>[۲۸]</sup> اسناد گمراهی و نگون‌بختی به دوست،<sup>[۲۹]</sup> خطاهای اسنادی (عبدلی و احمدی، سبک‌های اسنادی، ۱۳۹۶: ۷-۲۳)، اسناد گمراهی خود به خداوند،<sup>[۳۰]</sup> اسناد بدبختی و فقر دیگران به اراده خداوند و تلاش نکردن خودشان،<sup>[۳۱]</sup> اسناد سختی‌ها و مصیبت‌ها به خود و موفقیت‌ها به خداوند،<sup>[۳۲]</sup> اسناد موفقیت به خود و شکست و بدبختی به دیگران، اسناد موفقیت‌ها و نعمت‌ها به خداوند و مصیبت به پیامبر، اسناد شکست و گمراهی به فراهم نبودن شرایط،<sup>[۳۳]</sup> اسناد کار نیک دیگران به نیت شرارت‌آمیز،<sup>[۳۴]</sup> اسناد افعال بد خود بر شوربختی.<sup>[۳۵]</sup>

### اهداف روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان

روان‌شناسی اجتماعی موجود، به دنبال افزایش شناخت درباره رفتار اجتماعی انسان است (بدار و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی، ۱۳۸۰: ۱۶)؛ و به توصیف، تبیین، پیش‌بینی و کنترل رفتار اجتماعی می‌پردازد. برای مثال هنگام تماشای بازی فوتبال در استادیوم، افراد چه رفتاری از خود نشان می‌دهند، علل این رفتارها چه هستند و چطور رخ می‌دهند؟ در چه موقعیت‌هایی



ممکن است در استادیوم از خود پرخاشگری نشان دهند؟ و چطور می‌شود این پرخاشگری را کاهش داد؟ روان‌شناسی اجتماعی معاصر هدف پژوهش‌های خود را رضایت از زندگی دنیوی و کاهش جرم و سازگاری انسان‌ها با یکدیگر قرار داده است.

روانشناسی اجتماعی قرآن بنیان به دنبال شناخت کامل‌تری از رفتار اجتماعی انسان مسلمان در جامعه اسلامی با سبک زندگی اسلامی است؛ همچنین رضایت از زندگی و سلامت را هدف نزدیک خود قرار داده و شکل دادن روابط اجتماعی بر پایه توحید و رشد و تعالی انسان و رسیدن به بندگی خداوند را هدف نهایی خود قرار داده است. روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان به دنبال ایفای نقش خود در جامعه سازی اسلامی بوده و می‌خواهد رفتارهای اجتماعی انسان‌ها را بر اساس قواعد متعالی اسلام تنظیم کند.

هم اهداف نظری و هم اهداف کاربردی روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان، گسترده‌تر از روان‌شناسی اجتماعی موجود خواهد بود و بعضی از اهداف کاربردی، عبارت‌اند از: کاستن از تنش‌های فردی و اجتماعی، همکاری در راه پیشرفت و بهبود شیوه‌های آموزشی و پرورشی برای بهره‌برداری از آن، حل مسائل اجتماعی در باب ارتباط با دیگران، از میان برداشتن تعصب نژادی، یاری‌رساندن به جامعه هراسان و بیمناک از افزایش بزهکاری و مصرف مواد مخدر و برای رویارویی با آن و کمک به حل مشکلات مربوط به گرایش روزافزون روحیه شهرنشینی و آلودگی‌ها و پی‌آمدهای محیطی و اجتماعی ناشی از آن (رحمتی، روان‌شناسی اجتماعی معاصر، ۱۳۷۱: ۸-۹). بعضی از اهداف نظری منحصربه‌فرد روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان نیز عبارت‌اند از: ۱. ارائه نظریه‌های قرآنی در باب موضوعات مختلف روان‌شناسی اجتماعی؛ ۲. تنظیم کاربست‌های تجربی برای آزمون کردن نظریه‌های مستخرج از قرآن کریم به منظور تبیین این نظریه‌ها در جامعه سازی اسلامی و نیز توجیه این نظریه‌ها برای روان‌شناسان اجتماعی؛ ۳. نهادینه‌سازی ارزش‌های روانی - اجتماعی اسلامی در جامعه؛ ۴. کمک به رشد معنوی انسان‌ها علاوه بر کمک به سازگاری آنها با هم و افزایش بهره‌وری گروه‌ها و نهادهای اجتماعی.

## روش‌های تحقیق در روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان

اول اشاره‌ای به روش‌های پژوهش در روان‌شناسی اجتماعی معاصر می‌شود، آنگاه روش‌های روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان با تفصیل بیشتر مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ بعضی از مهم‌ترین روش‌های تحقیق روان‌شناسی اجتماعی عبارت‌اند از:

**الف) تحقیق آرشیوی:** این روش به تجزیه تحلیل اطلاعات موجود در بایگانی‌ها و سوابق موجود درباره وقایع و رویدادهای گذشته اطلاق می‌شود؛

**ب) تحقیق زمینه‌یابی:** این روش به اسامی دیگری چون پیمایش میدانی نیز نامیده شده است؛ هرگاه محقق بخواهد با نظرخواهی از یک گروه نمونه انتخاب شده، نظر یک جامعه آماری بزرگ را درباره موضوع‌های مختلف برآورد کند، این روش به کار می‌رود؛

**ج) مصاحبه و پرسش‌نامه:** از این دو روش نیز برای جمع‌آوری اطلاعات در تحقیق زمینه‌یابی استفاده می‌شود؛ مصاحبه روشی است که محقق طبق یک برنامه از پیش تعیین شده از آزمودنی‌ها به‌طور شفاهی پرسش کرده و پاسخ آن را ثبت می‌کند. مصاحبه می‌تواند حضوری، تلفنی، تلویزیونی و رادیویی باشد. در روش پرسش‌نامه، پاسخ‌دهنده، به پرسش‌های از پیش نوشته شده، پاسخ کتبی می‌دهد؛

**د) تحقیق میدانی:** در این روش، محقق مدتی در میان جامعه مورد تحقیق خود زندگی می‌کند و به تحقیق درباره موضوعی خاص در آن محیط می‌پردازد؛ او محیط را هیچ‌گونه دست‌کاری نمی‌کند؛ در این روش، مشاهده، عنصر اصلی را تشکیل می‌دهد؛

**هـ) آزمایش طبیعی:** آزمایشگر پس از وقوع یک سانحه طبیعی مثل زلزله یا سیل، یا ...، روش خود را اجرا می‌کند؛ نمونه‌های مختلفی از این آزمایش‌ها به‌وسیله والاس و جانیس انجام گرفته است. در این پژوهش‌ها واکنش‌های افراد در برابر ویرانی‌ها و تلفات جانی ایجاد شده به‌وسیله طوفان و گردباد و ...، مورد بررسی قرار گرفته و نتیجه‌های جالبی در زمینه این‌گونه واکنش‌ها از قبیل بهت‌زدگی، انکار، پذیرش تدریجی و کوشش برای جبران و بازسازی به‌دست آمده است؛

**و) آزمایش میدانی:** در این روش محقق طرح یک آزمایش را در محیط طبیعی پیاده می‌کند، مثلاً؛ یک محقق ممکن است بخواهد تأثیر اضافه پرداخت را بر روی میزان تولید

مطالعه کند. مهم‌ترین حُسنِ آزمایشِ میدانی، اعتبار نتایج آن است که از محیط واقعی به دست آمده است؛

ز) در بعضی از مسائل و مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی، ممکن است از تکنیک‌های ریزتری استفاده شود که گاهی به عنوان روش از آن یاد می‌شود؛ مثلاً گفته می‌شود «برخی از روش‌هایی که برای کنترل پرخاشگری پیشنهاد شده عبارت‌اند از: تنبیه رفتار پرخاشگرانه، تنبیه الگوی پرخاشگر، استدلال کردن، منحرف کردن ذهن فرد از موضوع پرخاشگری و تخلیه پرخاشگری (ر.ک: سالاری‌فر و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی، ۱۳۹۷).

اکنون به روش‌های پژوهش در روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان توجه می‌کنیم؛ در اینجا منظور ما از روش‌شناسی، صرفاً شیوه‌های تولید داده علمی مثل روش‌های کمی و کیفی تعریف شده نیست، بلکه علاوه بر آن، فرایندی مراد است که از آن طریق، در طول زمان، «روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان» شکل می‌گیرد. روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان، علاوه بر روش‌های متعارف روان‌شناسی اجتماعی که ذکر شد، روش‌های خاصی نیز دارد؛ بعضی از این روش‌ها عبارت است از:

یک- روش تحلیل محتوا: در تحلیل محتوی، تأکید خاصی بر فهم پیام‌های مستتر در متن‌ها وجود دارد. از این رو، عناصر متن‌ها، گردآوری و طبقه‌بندی و به‌دقت و با روش‌های جاری در علوم دینی، تجزیه و تحلیل می‌شوند. این عناصر ممکن است کلمه‌ها، جمله‌ها، عبارت‌های مربوط به یک آیه و روایت یا چندین آیه و روایت باشند. اعتبار این روش به اعتبار وحی برمی‌گردد (رحمتی، روان‌شناسی اجتماعی معاصر، ۱۳۷۱: ۶۶).

دو- روش پیمایش تاریخی (نقلی): بسیاری از موضوعات روان‌شناسی اجتماعی با استفاده از اطلاعات تاریخی قابل توصیف‌اند. خداوند علاوه بر نقل متعدد از سرگذشت اقوام و ملل گذشته، به مطالعه سرگذشت آنها دستور داده و می‌فرماید: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ﴾ (شجاعی، روان‌شناسی اسلامی، مبانی، تاریخچه و قلمرو، ۱۳۸۸: ۶۵).

سه- روش استقرایی (عقلی): استفاده از براهین عقلی در تئوری پردازی یا کمک از استدلال‌ات عقلی برای نقد متون یا مبانی نظریه‌های روان‌شناسی اجتماعی موجود.

چهار- روش درون‌نگری و شهود و مکاشفه: مطالعه توصیفی تجربیات درونی در موقعیت‌های اجتماعی، با پرسش‌نامه برای تأیید یا رد نظریه‌های برآمده از قرآن و تحلیل آنها (همان، ۶۴): برای مثال می‌توان به این آیات اشاره کرد ﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ﴾ (ذاریات/ ۲۱)؛ ﴿بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ﴾ (قیامت/ ۱۴)؛ ﴿سَرَّيْهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ (فصلت/ ۵۳) (همان، ۷۰). نتایج روش درون‌نگری، نخست، فقط برای خود فرد، اعتبار دارد، نه برای هیچ کس دیگر، لکن در مواردی، می‌تواند برای دیگران نیز دارای اعتبار شود؛ این اعتبار، یا به لحاظ فراوانی یک تجربه در افراد مختلف و نقل‌متواتر آن است، یا به لحاظ روشمندی خاصی مثل پرسش‌نامه رعایت قوانین روان‌سنجی در آن پرسش‌نامه است؛

آنچه راجع به روش گفتیم، یک تقسیم‌بندی برای روش‌های کلان بود، لکن در عمل و برای حل مسئله واقعی در جامعه و جامعه‌سازی اسلامی، سخنان تفصیلی بیشتری در باب روش، قابل طرح است؛ گاهی ممکن است یکی از این روش‌ها و گاهی دو یا چند روش در کنار هم و به‌صورت درهم‌تنیده به کار گرفته شوند؛ یکی از روش‌های ترکیبی مورد استفاده در روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان، عبارت است از «روش مهندسی معکوس که توضیحی مختصر داده می‌شود:

پنج- مهندسی معکوس: هدف از روان‌شناسی اجتماعی عبارت است از کشف قواعد رفتار اجتماعی؛ در روان‌شناسی اجتماعی معاصر، برای کشف قواعد رفتار اجتماعی، خود رفتار اجتماعی را مشاهده، توصیف و تبیین می‌کنیم؛ در تمام ابواب روان‌شناسی اجتماعی، مثل «پرخاشگری»، «پیش‌داوری»، «نگرش»، «جاذبه‌های میان فردی»، «پویایی‌های گروه» و...، ما به راحتی می‌توانیم رفتارهایی را که مصداقی از هرکدام از این مفاهیم محسوب می‌شود، شناسایی کرده و در مطالعات متعدد، به قانونمندی‌های آن دست بیابیم. این «رفتارهای اجتماعی» تحت تأثیر هنجارهای اجتماعی شکل گرفته‌اند و خود هنجارهای اجتماعی، یک تجلی و نمودی از ارزش‌های اجتماعی هستند؛ پس «رفتارهای اجتماعی» به راحتی می‌توانند «هنجارهای اجتماعی» و «ارزش‌های اجتماعی» را نیز برای ما معلوم سازند؛ اما طی کردن این مسیر و این فرایند در «روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان» به دو بیان و به دو دلیل امکان ندارد:

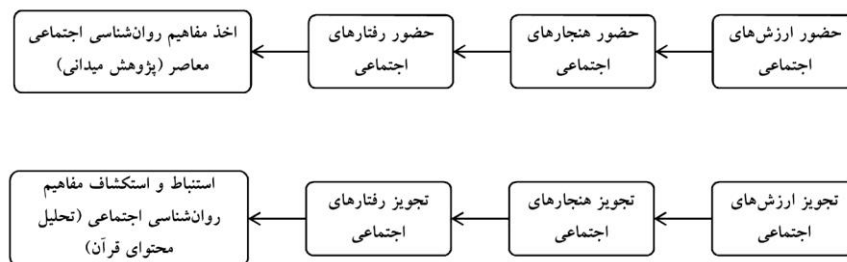
۱. چون رفتارهای اجتماعی قرآن‌بنیان، به اندازه کافی در جامعه حضور ندارد؛ ما نمی‌توانیم قواعدی را از رفتارهای اجتماعی مردم مسلمان در جامعه کنونی کشف کنیم و در استناد دادن آن به قرآن اطمینان داشته باشیم؛ به عبارت دیگر، رفتارهای ما مصداق تمام‌عیار رفتار اجتماعی قرآنی نیست؛ اگرچه ما مسلمان هستیم و درصد بسیاری از رفتار و گفتار و تعاملات فردی، اجتماعی، عبادی، سیاسی، فرهنگی و...، ما تابع اسلام است، برای اسلام فداکاری می‌کنیم، ایثار می‌کنیم، به جهاد و شهادت خوشحال هستیم، و...؛ اما ممکن است بسیاری از رفتارهای اجتماعی ما نیز هنوز تحت تأثیر فرهنگ‌های غیر قرآنی غربی، شرقی، جاهلی و... قرار گرفته باشد؛ به عنوان مثال، نوع لباس پوشیدن، غذا خوردن، ابراز محبت کردن، تعارفات کلامی، حتی انجام معاملات، مجالس شادی و عزاداری و...، ممکن است مورد رضایت قرآن و سبک زندگی قرآنی نباشد، بنابراین نمی‌توانیم قواعد رفتاری را که از این رفتارها به دست می‌آوریم، به قرآن و جامعه قرآنی نسبت بدهیم؛ پس باید راهی پیدا کنیم که بتوانیم قواعد رفتار اجتماعی مورد رضایت قرآن را شناسایی کنیم و به تدریج آن را در جامعه اسلامی و جامعه سازی اسلامی، به کار بگیریم.

۲. یکی از ویژگی‌های روان‌شناسی قرآن‌بنیان این است که در بررسی رفتار، در سه مرحله عمل می‌کند؛ اما روان‌شناسی معاصر در دو مرحله؛ روان‌شناسی معاصر، اول رفتار عینی و بیرونی را توصیف می‌کند، بعضی از روش‌های توصیف رفتار عبارت‌اند از مقیاس‌های خودگزارشی (Self - Report Measures)، مشاهده بالینی رفتار، (Behavioral) مقیاس غیرواکنشی (Nanreactive. m) (سالاری فر و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی، ۱۳۹۲)؛ آنگاه در مرحله دوم، از آن توصیف‌ها، به تجویزهایی نیز دست می‌یابد که آن تجویزها در زندگی روزمره انسان‌ها به کار گرفته می‌شود؛ اما در روان‌شناسی اسلامی، علاوه بر تجویزهای تکنیکی که محصول توصیف رفتار، به‌ضمیمه قواعد عقلی هستند، بعضی تجویزهای ارزشی نیز قبل از توصیف حضور دارند؛ یعنی در همان موضوعاتی که روان‌شناسی تلاش می‌کند تا راهکار عملی برای زندگی بیابد، قرآن در بعضی موارد، راهکار عملی قطعی ارائه داده است؛ پس برای به دست آوردن قواعد رفتار اجتماعی نیز ممکن است قواعدی را به‌صورت ارزشی، از قبل به ما ارائه کرده باشد؛ بنابراین باید ابتدا، قواعد رفتار اجتماعی را که قرآن ارائه کرده است، کشف کنیم و در عمل کردن به آن تأکید بورزیم؛ پس قدم اول، در

مطالعه روان‌شناسی قرآن‌بنیان، این است که تجویزهای ارزشی قرآن را مطالعه کنیم. یعنی ببینیم در قرآن و روایات، راجع به روان‌شناسی اجتماعی چه مطالبی را داریم؟

بر اساس آنچه ذکر شد، باید ابتدا به سراغ قرآن برویم، ارزش‌های اجتماعی، هنجارهای اجتماعی، رفتارهای اجتماعی و وظایف اجتماعی را استخراج کرده و مورد تأکید قرار دهیم؛ لکن می‌دانیم که تمام رفتارهای اجتماعی جاری در زندگی روزمره امروزی را نمی‌شود از قرآن استخراج کرد، صدها، بلکه هزارهای مسئله جدید روانی - اجتماعی در زندگی ما وجود دارد که به صورت مستقیم، در قرآن مورد اشاره قرار نگرفته‌اند؛ بنابراین اگر بخواهیم نظر قرآن در مورد این رفتارهای اجتماعی را بدانیم، باید با ارجاع دادن آنها به ارزش‌های اجتماعی و هنجارهای اجتماعی مورد تأیید، نظر قرآن را کشف کنیم؛ مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی در رهیافت قرآنی را باید از اجتماع و رفتارهای اجتماعی مورد تأیید قرآن، استخراج کنیم. برای این کار باید مناسب‌ترین روش‌های جایگزین را انتخاب کنیم و آن عبارت است از یک مهندسی معکوس.

در روان‌شناسی معاصر، ارزش‌ها، هنجارها، و رفتارها، اگرچه رابطه مبنا و بنا را نسبت به یکدیگر دارند؛ اما همزمان در جامعه حضور دارند و کشف قانونمنداها و اخذ مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی از آنها آسان است؛ اما در روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان، باید: اول. ارزش‌های تأیید شده رده بالا را از قرآن کشف کنیم؛ دوم. از طریق آن ارزش‌ها، هنجارهای قابل دفاع<sup>[۳۶]</sup> یا تأیید شده را کشف کنیم، این هنجارها یا مستقیم در قصص قرآن ذکر شده‌اند یا از ارزش‌ها استخراج می‌شوند؛ سوم. رفتارهای مطلوب را متناسب با آن ارزش‌ها و هنجارها، به صورت نظری استنباط و استکشاف کنیم. (به شکل زیر توجه شود). در رده اول، سیر روان‌شناسی اجتماعی معاصر و در رده دوم، سیر روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان نشان داده شده است.



شکل ۱-۶: ارتباط ارزش‌ها، هنجارها و رفتارهای اجتماعی

اگر ما جامعه قرآنی مورد نظر را در اختیار نداریم که به مشاهده، توصیف و اندازه‌گیری آن بپردازیم، می‌توانیم: چهار نوع مطالعه در درون قرآن را جایگزین آن کنیم:

الف) انجام مطالعات توصیفی در قصص قرآن مربوط به اقوام گذشته؛ در این بررسی، به چند نوع سخن دست می‌یابیم: ۱. هنجارهای اجتماعی که در بین آن جوامع حضور داشته است و قرآن، آن هنجارها را توصیف و نفی یا اثبات می‌کند؛ ۲. رفتارهای اجتماعی، که در حد هنجار اجتماعی جایگاه پیدا نکرده؛ اما رفتاری است که به کل جامعه مربوط می‌شود.

ب) بررسی دیدگاه تجویزی (نفی یا اثبات) قرآن در باب هنجارها و رفتارها؛ در این‌گونه آیات، قرآن به توصیف جوامع گذشته نمی‌پردازد، بلکه به صورت مستقیم دستوراتی می‌دهد که به جامعه مربوط می‌شود و بر روان‌شناسی اجتماعی اثر می‌گذارد؛ به عنوان مثال، می‌فرماید، تبعیض نژادی ممنوع است، پیش‌داوری، در چه شرایطی قابل پذیرش و در چه شرایطی غیرقابل قبول است. در اسناد دادن رفتارهایمان به عوامل مختلف، چگونه باید رفتار کنیم. اموری مثل فریب اجتماعی، تطییر، شایعه، تعصب جاهلی، خشونت، قربانی دادن به درگاه خدا، مناسبات بین گروه‌های اجتماعی مثل منافقان، کافران، مؤمنان، جایگاه جهاد، علم و علم دوستی، مسئولیت‌پذیری و... چگونه روان‌شناسی اجتماعی‌ای را شکل خواهد داد؟ در مقابل هر کدام از این امور نیز، روی دیگر سکه است که تأثیر بسیار اساسی در روان‌شناسی اجتماعی با رهیافت قرآنی خواهد داشت. اگر می‌خواهیم از روان‌شناسی اجتماعی با رهیافت قرآنی سخن بگوییم، نمی‌توانیم این امور را نیز نادیده بگیریم.

ج) بررسی راه‌کارهای روان‌شناختی قرآن برای رسیدن به جامعه مورد نظر؛ علاوه بر توصیفات و تجویزهای یاد شده، آیات شریفه‌ای نیز در قرآن آمده است که راه‌کارهای کاربردی را برای زندگی جوامع و گروه‌های اسلامی معرفی می‌کند. به عنوان مثال در آنجا که سخن از «امت واحده» به میان می‌آید، یا بر روی تعظیم شعائر تأکید بسیار می‌شود، یا توجه به افکار عمومی را مهم می‌شمارد، یا اموری مثل تقیه، امر به معروف و نهی از منکر، نماز جمعه، عقد اخوت اسلامی، برائت از مشرکان و... برای جوامع اسلامی، را بسیار ضروری می‌شمارد، همه از همین راه‌کارهای عمومی است که قرآن معرفی می‌کند و بودن یا نبودن هر کدام از این‌ها در روان‌شناسی اجتماعی مورد نظر قرآن بسیار تأثیرگذار است.

د) بررسی مفاهیم متعارف روان‌شناسی اجتماعی که از آیات قرآن به دست می‌آید؛ بسیاری از مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی را که حالتی ترکیبی دارند، از قرآن شریف می‌توان استکشاف و استخراج کرد، به‌عنوان مثال می‌توانیم به مفاهیمی مثل متقاعدسازی، تبلیغات، همنوایی، نگرش، ناهماهنگی شناختی، تسهیل اجتماعی، اطاعت و تبعیت، رهبری و پیروی، نفوذ اجتماعی و... اشاره کنیم. این‌گونه مفاهیم را از آیات قرآن با نگاه تفسیری قرآن به قرآن، می‌توان استخراج کرد.

### موضوعات و مسائل پیشنهادی دارای اولویت پژوهشی و آموزشی

پیشنهادات ذیل، به‌گونه‌ای شکل گرفته و ترتیب یافته است که می‌توان در فعالیت آموزشی و پژوهشی در کلاس درس نیز از آن استفاده کرد؛ یک انسجام‌یافتگی کامل از صدر تا ذیل را به نمایش می‌گذارد؛ هرکدام از موضوعاتی که پیش‌تر مورد اشاره قرار گرفته است، به‌نوعی پیش‌نیاز مباحث بعدی خواهد بود.

۱. کلیاتی در باب روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان (پیشینه، تعریف، جایگاه، گستره، ...)  
 - جایگاه «روان‌شناسی اجتماعی معاصر» نسبت به «دیگر شاخه‌های روان‌شناسی»،  
 - جایگاه «روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان» نسبت به «مکتب روان‌شناختی قرآن‌بنیان» و  
 هندسه معرفتی اسلام؛

- تعریف «روان‌شناسی اجتماعی معاصر» و «روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان»؛  
 - گستره «روان‌شناسی اجتماعی معاصر» و «روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان».  
 ۲. هدف روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان (جامعه‌سازی اسلامی)  
 - مسئله‌شناسی روان‌شناسی اجتماعی قرآنی، تابع «جامعه مطلوب قرآنی» است؛  
 - جامعه مطلوب قرآنی، مدینه فاضله فلاسفه و عرفا و... نیست؛  
 - جامعه مطلوب قرآنی، منطبق با عینیت‌های زندگی روزمره است؛  
 - نقطه عزیمت و محور همه مباحث در روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان، جامعه‌سازی  
 اسلامی است؛

- ارکان و مباحث مختلف (از جمله روش، موضوع، مسئله‌گزینی، اهداف نظری، اهداف کاربردی، و...) دایر مدار جامعه‌سازی اسلامی باشد است؛



- این نقطه عزیمت، با نقطه عزیمت بعضی از صاحب‌نظران روان‌شناسی اسلامی (مثل شاکله، عمل، روح، نفس، تعریف، روش، پارادایم، و...) متفاوت است.

۳. فرایند شکل‌گیری روان‌شناسی اجتماعی معاصر و قرآن‌بنیان

- فرایند شکل‌گیری «روان‌شناسی اجتماعی معاصر»؛

- فرایند شکل‌گیری «روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان» (مهندسی معکوس)؛

- معرفی و توضیح سطوح مختلف سبک زندگی اسلامی به صورت دایره‌های متحدالمركز.

۴. روش‌شناسی مطالعات روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان

الف) روش تحلیل محتوا: در تحلیل محتوی، تأکید خاصی بر فهم پیام‌های مستتر در متن‌ها وجود دارد. از این رو، عناصر متن‌ها، گردآوری و طبقه‌بندی و به‌دقت و با روشمندی جاری در علوم دینی، تجزیه و تحلیل می‌شوند؛

ب) روش پیمایش تاریخی (نقلی): بسیاری از موضوعات روان‌شناسی اجتماعی با استفاده از اطلاعات تاریخی قابل توصیف‌اند. خداوند علاوه بر نقل متعدد از سرگذشت اقوام و ملل گذشته، به مطالعه سرگذشت آنها دستور داده و می‌فرماید: ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ﴾؛

ج) روش استقرایی (عقلی): استفاده از براهین عقلی در تئوری پردازی یا کمک از استدلال‌ات عقلی برای نقد متون یا مبانی نظریه‌های روان‌شناسی اجتماعی موجود؛

د) روش درون‌نگری و شهود و مکاشفه: مطالعه توصیفی تجربیات درونی در موقعیت‌های اجتماعی، با پرسش‌نامه برای تأیید یا رد نظریه‌های برآمده از قرآن و تحلیل آنها.

ه. مهندسی معکوس؛ حرکت از ارزش‌ها، به‌سوی هنجارها و رفتارهای اجتماعی؛

- چه نسبتی بین «ارزش‌ها»، «هنجارها»، «رفتارها»، «وظایف» و «قواعد اجتماعی رفتار»

وجود دارد؟

۵۱ - بحث از «روش‌شناسی برای حاصل شدن علم تجربی»، فقط گوشه‌ای از مباحث

روش‌شناسی در روان‌شناسی قرآنی است.

۵. توضیح و مثال برای روش «مهندسی معکوس» (۱)

- ارزش و ارزش اجتماعی چیست؟ اقسام آن کدام است؟

- ویژگی‌های ارزش‌های اجتماعی کدام است؟
- هنجار و هنجار اجتماعی چیست؟ کاربرد و ویژگی آن کدام است؟
- رفتار و رفتار اجتماعی چیست؟
۶. توضیح و مثال برای روش «مهندسی معکوس» (۲)
- معیارهای هنجار و نابهنجار بودن چیست؟ (آماری، فرهنگی، آرمانی)؛
- نشانه‌های رفتار نابهنجار، دو نوع است: ذهنی و عینی. ساجکتیو و آبجکتیو؛
- نشانه‌های ذهنی، مثل اضطراب، تردید، حقارت و ...؛
- نشانه‌های عینی، که قابل مشاهده توسط دیگران نیز هست؛ مثل تندخویی، عصبانیت، رفت‌وبرگشت‌های در عمل؛
- جدول تفاوت‌ها و مرزهای ارزش‌ها و هنجارها. پنج تفاوت و مرز دارند که گفته شد؛
- برای هرکدام از این موارد توضیح و مثال‌هایی ذکر شود.
۷. چگونگی استخراج و استکشاف قواعد رفتار اجتماعی از قرآن
- بعضی از قواعد رفتار فردی و قواعد رفتار اجتماعی از دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی معاصر کدام است؟
- مفاهیم «ارزش، هنجار، رفتار، وظیفه و قاعده اجتماعی»، این یک سیر فرایندی است، عملکردی است.
- اما مفاهیم «اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، و...»، یک تقسیم محتوایی است، این دو قابل تفکیک است.
- منظور از قاعده رفتار اجتماعی چیست؟
- قواعد ناشی از تجویز ارزشی کدام است؟
- قواعد ناشی از تجویز تکنیکی حاصل شده از توصیف کدام است؟
- قواعدی که از توصیف روابط بین مفاهیم به دست می‌آید کدام است؟
- کیفیت استخراج هرکدام از موارد فوق چگونه است؟
۸. راهکارهای پیروی شدن هنجارهای اجتماعی توسط مردم
- وظیفه فردی و وظایف اجتماعی از دیدگاه قرآن چیست؟

- اجتماعی شدن؛
  - عادت سازی؛
  - سودمندی هنجار؛
  - تعلق گروهی؛
  - جزائی که داده می‌شود؛
  - تبدیل ارزش به هنجار، پیوستاری و تشکیکی است؛
  - هنجارها ممکن است دینی یا عرفی باشد؛
  - هنجارهای دینی چند ویژگی دارند.
۹. بعضی از مفاهیم روان‌شناسی اجتماعی معاصر و مطالعه قرآنی در مورد آنها.

- نگرش؛
- نفوذ اجتماعی؛
- اسناد؛
- پرخاشگری؛
- ...

۱۰. بعضی از مسائل مطالعه نشده در روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان

- علل نابسامانی‌های جامعه در ج.آ.آ: الف) ارزش‌ها ترویج نشده‌اند؛ ب) هنجارسازی لازم انجام نشده است؛ ج) اراده اصلاح در بین مسئولین، قوت لازم را نداشته است؛ د. روش و فرایند اصلاح در جامعه ما دانسته نشده است؛

- منظور ما از وظایف اجتماعی، وظایف ساخت و نهادهای اجتماعی نیست؛ (این مربوط به جامعه‌شناسی می‌شود)؛

- وظایف اجتماعی مقسمی: در کنار وظایف فردی و وظایف خانوادگی قرار می‌گیرد؛

۵۳ - وظایف اجتماعی از دیدگاه قرآن (به‌عنوان مقسم) شامل وظایف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و ... است؛

- بعضی ارزش‌ها، عام است و منحصر در یک قسم از وظایف نیست، مثل، خدا ترسی،

عدالت اجتماعی، عزت اجتماعی، در هم تنیدگی دین و سیاست و ... .

۱۱. مسائل اجتماعی به معنای قسمی (در کنار سیاسی، اقتصادی، فرهنگی....)، راهکارها، و نهادینه‌سازی آن (از ارزش‌ها تا قواعد رفتار)
- شعائر دینی، امت، حزب (حزب‌الله، حزب‌الشیطان)، رفتار حمایتی، پرخاشگری، نگرش، گروه و پویائی گروه، خودی و غیرخودی، پیش‌داوری و تبعیض، سلامت اجتماعی، واجب‌های کفائی، سبک زندگی اسلامی، خانواده.
۱۲. مسائل اجتماعی - اقتصادی، راهکارها، و نهادینه‌سازی آن (از ارزش‌ها تا قواعد رفتار)
- «خداترسی» یک ارزش عام است؛ که در اقتصاد هم حضور دارد، پس می‌شود آن را یک ارزش اقتصادی هم دانست؛
  - «احساس بی‌نیازی»؛
  - فرایند هنجار سازی و رفتارسازی اجتماعی به‌صورت عام برای تمام وظایف و رفتارها؛
  - بعضی از ارزش‌های اقتصادی اولیه، مهم و کلیدی از دیدگاه قرآن عبارت‌اند از: کرامت، نفس، نوع‌دوستی، مشارکت اجتماعی، اقتدار اقتصادی حکومت اسلامی، زهد، قناعت، حلال‌خوری.
۱۳. مسائل اجتماعی - فرهنگی، راهکارها، و نهادینه‌سازی آن (از ارزش‌ها تا قواعد رفتار)
- امر به معروف و نهی از منکر؛
  - تبلیغ دین، عملیات روانی، مراسم عزاداری و شادمانی، مناسبات مذهبی (مثل: بعثت، عید غدیر، دهه محرم و عاشورا، راهپیمایی اربعین، همایش شیرخوارگان....)؛
  - ماه رمضان، اعتکاف، شهادت حضرت امیر (علیه السلام)؛
  - مهدویت و انتظار؛
  - نقش و جایگاه مساجد، شعائر دینی.
۱۴. مسائل اجتماعی - سیاسی، راهکارها، و نهادینه‌سازی آن (از ارزش‌ها تا قواعد رفتار)
- دانش سیاسی: منظور نگاه روزنامه‌ای و روزمره‌ای نیست، بلکه منظور دانشی است که در جهت‌دهی ایفای نقش می‌کند؛
  - بعضی از ارزش‌های سیاسی اولیه، مهم و کلیدی از دیدگاه قرآن عبارت‌اند از:
  - مربوط به سیاست خارجی:

- دعوت به اسلام: پیروان اسلام موظف هستند که دعوت به اسلام کنند. مسیحیت هم این رویکرد را دارد؛ اما یهودیت این را ندارد؛
- حاکمیت اسلام: در فضای بین‌الملل منظور است. اسلام اجازه نمی‌دهد راجع به کشورهای دیگر بی‌دغدغه باشیم؛
- ظلم‌ستیزی؛
- نفی سبیل از افراد و جوامع اسلامی؛
- عزت اسلامی؛
- تولی و تبری؛
- وفای به عهد؛
- تألیف قلوب.
- مربوط به سیاست داخلی:
- حاکمیت اسلام: در داخل کشور هم موظف هستیم اسلام را حاکمیت بخشیم.

### نتیجه

در این نوشتار تلاش شد تا ترسیمی کلی از روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان ارائه شود. این ترسیم، مشتمل بود بر نوعی مقایسه بین روان‌شناسی اجتماعی معاصر و روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان؛ مقایسه‌ای که بین ارکان آن دو شکل گرفت، تشابهات و تفاوت‌های این دو را در ضرورت، مبانی، مسئله‌گزینی، اهداف نظری، اهداف کاربردی، روش‌های مشترک، روش‌های اختصاصی و ... به خوبی از یکدیگر تفکیک کرد. توضیح داده شد که روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان، هنوز شکل نگرفته است؛ برای شکل‌گیری آن، در قدم اول باید، تمام فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی مان، مسئله محور باشد، مسائل اولویت‌دار جامعه خودی را باید مورد توجه قرار دهیم، راه‌حل‌های قرآنی برای آن مسائل باید یافت شده و به کار گرفته شود؛ در مجموع می‌توان گفت که باید مجموعه فعالیت‌های آموزشی، پژوهشی، اجرایی و مدیریتی و ...، به صورت برنامه‌ریزی شده و با اهداف مشخص شکل بگیرد تا به تدریج و در طول زمان، روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان حاصل شود و نتایج آن فعالیت‌ها، به صورت مقاله، کتاب،

طرح پژوهشی و...، در محیط‌های آموزشی، به رسمیت شناخته شود؛ به عبارت دیگر، روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان، باید از جامعه و حل مسائل جامعه، به کمک آموزه‌های قرآنی، به دانشگاه سرازیر شود نه از دانشگاه به جامعه.

روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان نیز به تبع «مکتب روان‌شناسی قرآن‌بنیان»<sup>[۳۷]</sup>، چند ویژگی اساسی خواهد داشت:

۱. در ارکان مختلف (مبانی، پیش‌فرض‌ها، اهداف، روش‌ها، مسائل و اولویت‌سنجی آنها، مفاهیم اساسی، ...) با مبانی قرآنی تعارض ندارد؛
۲. به لحاظ ذهنی، نقطه عزیمت آن ایفای نقش در جامعه سازی اسلامی است؛ مشتمل بر مباحث نظری و مفهومی صرف نخواهد بود، بلکه معیار انتخاب هرگونه مطالعه و پژوهش و اقدام میدانی و ... در آن، عبارت خواهد بود از اولویت داشتن آنها در خدمت‌رسانی به جامعه انسانی و جامعه سازی اسلامی؛
۳. یک سیستم فرعی از «سیستم جامع مفهومی اسلام» خواهد بود؛ همان‌گونه که در سیستم‌های عینی، زیرسیستم‌های فرعی، تعریف می‌شوند، در سیستم‌های مفهومی نیز این‌گونه است؛ بنابراین «روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان» نیز یک سیستم فرعی از «مکتب روان‌شناسی قرآن‌بنیان» محسوب می‌شود؛
۴. ذیل این سیستم، ارتباطات طولی و عرضی لازم را با اجزاء دیگر این سیستم به‌درستی حفظ می‌کند؛
۵. مبتنی بر ارزش‌ها، هنجارها، و رفتارهای اجتماعی قرآنی خواهد بود؛
۶. در این شاخه علمی، نمی‌توان فقط از بعضی روش‌های کمی یا کیفی استفاده کرد، بلکه باید فرایندی طولانی مثل: نیازشناسی پژوهشی، نیازسنجی کاربردی، آسیب‌شناسی اجتماعی، هدف‌گذاری در سطوح مختلف، برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان، فراهم‌سازی زیرساخت‌های نرم‌افزاری، فراهم‌سازی زیرساخت‌های سخت‌افزاری ... طی شود؛
۷. در ترسیم نقشه راه برای تولید روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان باید ابعاد مختلف روان‌شناختی (مثل رشد، شخصیت، انگیزش و هیجان، ...) و ابعاد مختلف جامعه‌شناختی نیز مورد توجه قرار گیرد، تا در نهایت یک مجموعه منسجم با خود و با بیرون از خود حاصل شود؛

۸. اشتراکات و تفاوت‌هایی با «روان‌شناسی اجتماعی معاصر» دارد: بعضی از اشتراکات به اختصار عبارت‌اند از: الف) تعریف یکسان دارند؛ ب) اهداف نظری یکسان دارند؛ ج) هر دو، روش‌های تجربی و کمی استفاده می‌کنند؛ د) هر دو از دستاوردهای قابل دفاع و پذیرفته‌شده روان‌شناسی اجتماعی معاصر، نیز استفاده می‌کنند؛ ه) هر دو، پیش‌فرض‌ها و اصول موضوعه‌ای دارند؛ و) هر دو دارای مفاهیم اساسی مخصوص به خود هستند؛ ز) هر دو، در مقام کاربرد، مسائل روان‌شناختی جامعه خود را در اولویت قرار می‌دهند.

در ادامه، در ابتدا نگاهی به پیشینه و سپس به روش پژوهش این بحث خواهیم داشت، آنگاه، تعریف روان‌شناسی اجتماعی قرآن‌بنیان، ویژگی‌های آن، نقش آن در حل مشکلات جامعه، موضوع و مسائل آن، اهداف، روش‌های مورد استفاده در آن را مورد بررسی اجمالی قرار داده، و در نهایت بر اساس مطالب ذکر شده، موضوعات و مسائلی پیشنهاد خواهد شد که در فضای آموزش و پژوهش، در این شاخه علمی، دارای اولویت هستند.

### پی‌نوشت‌ها

- [۱] برای تفصیل در این باب، نیاز به یک مقاله مستقل است که فعلاً به آن نمی‌پردازیم.
- [۲] روش‌های استکشافی و استنتاجی، انطباق کامل با هم ندارند، لکن در اینجا با قدری مسامحه، آنها را در کنار هم قرار داده‌ایم.
- [۳] تفسیر قرآن به علوم جدید انجام می‌شود؛ قرآن بر علوم تازه کشف شده، تطبیق داده می‌شود.
- [۴] البته قابل توجه است که منظور از «رفتار» منحصر به «رفتار قابل مشاهده» نمی‌شود؛ بلکه اعم است از «رفتار و تجلیات روانی» است.
- [۵] ﴿فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ﴾ (قصص/۲۵).
- [۶] ﴿يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ تَعْرِفِهِمْ بِسِيمَاهُمْ﴾ (بقره/۲۷۳).
- [۷] ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلَا يَهْتَدُونَ﴾ (بقره/۱۷۰).
- [۸] ﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوِداً وَهُوَ كَظِيمٌ﴾ (نحل/۵۸).
- [۹] ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجاً لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً﴾ (روم/۲۱).
- [۱۰] ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾ (قلم/۴).
- [۱۱] ﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ﴾ (فتح/۲۹).
- [۱۲] ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعاً وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَاناً وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ (آل عمران/۱۰۳).
- [۱۳] ﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ﴾ (توبه/۷۱)؛ ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ﴾ (حجرات/۱۰).
- [۱۴] ﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾ (آل عمران/۹۲).
- [۱۵] ﴿وَ قَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ﴾ (غافر/۲۸).



[۱۶] برای مطالعه بیشتر، ر.ک: عبدلی و کاویانی، نقشه راه برای شکل‌گیری روان‌شناسی اجتماعی اسلامی، ۱۳۹۸.

[۱۷] ﴿فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ (انبیاء/۸۷).  
 [۱۸] ﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يَرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ﴾ (مؤمنون/۲۴).

[۱۹] ﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْراً﴾ (یوسف/۱۸).  
 [۲۰] ﴿وَلَوْ لَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾ (صافات/۵۷).  
 [۲۱] ﴿قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هَذَا فَرِدْهُ عَذَاباً ضِعْفاً فِي النَّارِ﴾ (ص/۶۱).  
 [۲۲] ﴿كَلِمَةً تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾ (انفال/۱۷)؛  
 ﴿وَمَا تَشَاؤُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ﴾ (انسان/۳۰).

[۲۳] ﴿وَلَكِنْ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ صَرَاءٍ مَسْتَه لِيَقُولَنَّ هَذَا لِي﴾ (فصلت/۵۰).  
 [۲۴] ﴿مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ﴾ (نساء/۷۹)؛ ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فِيمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾ (سبا/۵۰)؛  
 ﴿فَلَمَّا تَرَاءَ الْجَمْعَانِ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ كَلَّا إِنْ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ﴾ (شعراء/۶۱-۶۲).  
 [۲۵] ﴿وَقَالُوا يَا مُحَمَّدُ قُلُوبُنَا غُلْفٌ﴾ (بقره/۸۸).

[۲۶] ﴿قَالَ إِنَّمَا أُوتِيْتُهُ عَلَى عِلْمٍ عِنْدِي﴾ (قصص/۷۸).  
 [۲۷] ﴿وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا﴾ (زخرف/۲۳).  
 [۲۸] ﴿قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُخْتَهَا حَتَّى إِذَا آذَرُكُوا فِيهَا جَمِيعاً قَالَتْ أَخْرَاهُمْ لِأَوْلَادِهِمْ رَبَّنَا هُوَ لَاءِ أَضَلُّونَا فَآتَيْهِمْ عَذَاباً ضِعْفاً مِنَ النَّارِ قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٍ وَلَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ (اعراف/۳۸).

[۲۹] ﴿وَيَوْمَ بَعْضُ الظَّالِمِ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلاً، يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلانًا خَلِيلاً﴾ (فرقان/۲۷-۲۹).

[۳۰] ﴿قَالَ فِيمَا أُغْوَيْتَنِي لَأَفْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ (اعراف/۱۶).  
 [۳۱] ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَلْنُطْعِمُ مَنْ لَوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ (يس/۴۷).

[۳۲] «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا» (نساء/ ۷۹؛ سبأ/ ۵۰).

[۳۳] «أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنزِلَ الْكِتَابُ عَلَيَّ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ أَوْ تَقُولُوا لَوْ أَنَّا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّا أَهْدَى مِنْهُمْ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ...» (انعام/ ۱۵۶-۱۵۷).

[۳۴] «فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يَرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ» (مومنون/ ۲۴؛ شعراء/ ۳۵).

[۳۵] «قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ» (مومنون/ ۱۰۶).

[۳۶] منظور هنجارهایی است که ذیل ارزش‌ها تعریف و شناسایی می‌شوند؛ ممکن است خود آن هنجارها، به صورت مستقل در قرآن نیامده باشند.

[۳۷] ممکن است پرسش شود که آیا از «مکتب روان‌شناسی قرآن بنیان» صحبت کردن منطقی است؟ آیا واقعاً مکتب روان‌شناسی قرآن بنیان شکل گرفته است؟ پاسخ این است که:

۱. در نوشته‌های قبلی این نگارنده، مطالب روشنی در این خصوص وجود دارد و تصویر روشنی ترسیم شده است.

۲. مدعی وجود خارجی روان‌شناسی اسلامی به عنوان یک مکتب نشده‌ایم، بلکه تصویر ذهنی منطقی و قابل دفاعی از آن را ترسیم کرده‌ایم.

۳. مسیر گفتمان سازی در این خصوص این است که بگوئیم و تکرار شود و مباحثه شود؛ تا گفته نشود و تکرار نشود و به پرسش و پاسخ منتهی نشود، از دست غیب، «روان‌شناسی قرآن بنیان» حاصل نمی‌شود.

## منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، قم: ۱۳۸۳ ش.
۲. شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، هجرت، قم: ۱۴۱۴ ق.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، النخصال، جامعه مدرسین، قم: ۱۳۶۲ ش.
۴. ایزدی، مهدی و اخوان مقدم، زهره، «ضرورت، ماهیت، و روش استنتاج از منظر روایات اهل بیت (علیهم السلام)»، دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۱۲، ۱۳۹۲.
۵. آرونسون، الیوت، روش‌های تحقیق در روان‌شناسی اجتماعی ترجمه: حسین شکرکن، رضا خجسته‌مهر، عظیمه تکریمی، دانشگاه شهید چمران، ۱۳۸۹.
۶. بدار، لوک و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه: حمزه گنجی، ساوالان، تهران: ۱۳۸۰.
۷. بستانی، محمود، اسلام و روان‌شناسی، ترجمه: محمود هرویشم، انتشارات استان قدس رضوی، مشهد: ۱۳۸۷.
۸. جعفری، محمدتقی، در قلمرو معرفت، روان‌شناسی اسلامی، انتشارات پیام آزادی، تهران: ۱۳۷۸.
۹. جوادی آملی، عبدالله، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، اسراء، قم: ۱۳۸۶.
۱۰. حجتی، محمدباقر، گامی فراسوی روان‌شناسی اسلامی یا اخلاق و بهداشت روانی در اسلام، انتشارات نشر فرهنگ اسلامی، قم: ۱۳۶۸.
۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، المكتبه الاسلامیه، تهران: ۱۳۹۷.
۱۲. حسینی، سید ابوالقاسم، بررسی مقدماتی اصول بهداشت روانی چاپ سوم، آستان قدس رضوی، مشهد: ۱۳۸۰.

۱۳. حقانی زنجانی، حسین، علم النفس اسلامی و بررسی نظرات دانشمندان غرب، جلد ۱ و ۲، دانشگاه الزهراء، تهران: ۱۳۸۵.
۱۴. خسرو پناه، حکمی، عبدالحسین، «الگوی - اجتهادی»، مجله جاویدان خرد، شماره ۱۹، بهار و تابستان، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران: ۱۳۹۰.
۱۵. خلیفه، عبد اللطیف محمد، بررسی روان‌شناختی تحول ارزش‌ها، ترجمه: سید حسین سیدی، انتشارات آستان قدس، مشهد: ۱۳۷۸.
۱۶. ربر، آرتور، اس، فرهنگ روان‌شناسی (توصیفی)، ترجمه: یوسف کریمی و همکاران، انتشارات رشد، تهران: ۱۳۹۰.
۱۷. رحمتی، محمدصادق، روان‌شناسی اجتماعی معاصر، انتشارات سینا، قم: ۱۳۷۱.
۱۸. زارعان، محمدجواد، فلسفه روان‌شناسی و نقد آن، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۸۸.
۱۹. سالاری فر، محمدرضا و همکاران، روان‌شناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی، ویراست دوم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۹۷.
۲۰. شجاعی، محمدصادق، روان‌شناسی اسلامی، مبانی، تاریخچه و قلمرو، دارالحدیث، قم: ۱۳۸۸.
۲۱. شعبانی، احمد، نقش قرآن کریم در تحول‌آفرینی پارادایمی نسبت به علوم انسانی، سلسله منشورات کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی (۸)، جامعه المصطفی‌العالمیه، قم: ۱۳۹۶.
۲۲. صادقیان، احمد، قرآن و بهداشت روان، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، قم: ۱۳۸۷.
۲۳. صانعی، پرویز، جامعه‌شناسی ارزش‌ها، دانشگاه ملی، ۱۳۵۴.
۲۴. صدر، سید محمدباقر، مقدمات فی التفسیر الموضوعی للقرآن، دار التوحید الاسلامی، بیروت: بی‌تا.
۲۵. صدر، سید محمدباقر، مقدمات فی التفسیر الموضوعی للقرآن، موسسه الصدرین للدراسات الاستراتیجیه، دار التعارف للمطبوعات، بیروت: ۱۹۷۹.
۲۶. صفره، حسین، و دیگران، «استنطاق قرآن»، مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، شماره ۱، ۱۳۸۹.

۲۷. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم: ۱۴۱۷.
۲۸. عبدلی و کاویانی، نقشه راه برای شکل‌گیری روان‌شناسی اجتماعی قرآن بنیان، مجموعه مقالات دومین کنگره علوم انسانی قرآن بنیان، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۹۸.
۲۹. عبدلی، هادی و احمدی، محمدرضا، «خطاهای اسنادی و نقش آن در رفتار انسان از منظر قرآن کریم»، پژوهش‌نامه سبک زندگی، شماره ۴، بهار و تابستان، ۱۳۹۶.
۳۰. عبدلی، هادی و احمدی، محمدرضا، «سبک‌های اسنادی»، کنگره بین‌المللی علوم انسانی، مطالعات فرهنگی، سایت سیویلیکا، کد مقاله COI15\_15.CPCONF01.
۳۱. فاضلی، علیرضا و همکاران، اولویت‌های پژوهشی مناسبات دین و روان‌شناسی، انتشارات معاونت پژوهشی حوزه علمیه، قم: ۱۳۹۳.
۳۲. کاویانی و نظری، هندسه معرفتی اسلام، مجموعه مقالات دومین کنگره علوم انسانی قرآن بنیان، دانشگاه علامه، تهران: ۱۳۹۸.
۳۳. کاویانی، محمد، روان‌شناسی در قرآن، مفاهیم و آموزه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۹۳.
۳۴. کاویانی، محمد، سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۹۱.
۳۵. کتبی، مرتضی و میشل ویلت، «بررسی روش‌های تحقیقی غرب در برخورد با مسائل روان‌شناسی اجتماعی در ایران»، مجله نامه علوم اجتماعی، مقاله ۴، دوره ۳، ۱۳۵۶.
۳۶. کلاینبرگ، آتو، روان‌شناسی اجتماعی، ترجمه: علی محمد کاردان، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران: ۱۳۸۶.
۳۷. مصباح یزدی، محمدتقی، رابطه علم و دین، تحقیق و نگارش: علی مصباح، انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، قم: ۱۳۹۲.
۳۸. معین، محمد، فرهنگ فارسی (جلد چهارم)، امیرکبیر، تهران: ۱۳۷۱.

۳۹. نجاتی، محمد عثمان، حدیث و روان‌شناسی، ترجمه: حمیدرضا شیخی، انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد: ۱۳۸۷.
۴۰. نزار العانی، کتاب‌شناسی اسلام و روان‌شناسی، ترجمه: بهروز رفیعی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: بی‌تا.
۴۱. نظری، نصرالله، ارزش‌ها و هنجارهای مطلوب اجتماعی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم: ۱۳۹۵.
۴۲. نیک‌چهره محسنی، ادراک خود از کودکی تا بزرگسالی، دیدگاه‌ها، نظریه‌ها و کاربردهای تربیتی و درمانی، موسسه انتشارات بعثت، تهران: ۱۳۷۵.
۴۳. واسطی، عبدالحمید، راهنمای تحقیق، انتشارات دارالعلم، قم: ۱۳۸۲.
۴۴. هارون الخلیفه، عمر، علم النفس التجریبی فی تراث العربی الاسلامی، الموسسه العربیه للدراسات و النشر، لبنان: ۲۰۰۱.